

Itämerensuomalaisten kielten kaakkoinen kontaktialue nimistöntutkimuksen valossa

PAULI RAHKONEN

Väitöksenalkajaisesityelmä Helsingin yliopistossa 11. toukokuuta 2013

Saamme kiittää venäläisiä kronikoitsijoita siitä, että tunnemme nimeltä joitain Keski- ja Pohjois-Venäjän kadonneita uralilaisia kieliä puhuneita heimoja. Niin sanottu ”Nestorin kronikka” [Povest’ vremennyx let] (PSRL 1965) mainitsee muun muassa kansat nimeltä *чудь* [tšuudit], *весь* [?vepsä], *меря* [merja], *мурома* [muroma], *черемись* [mari], *мордва* [mordva]. Udmurtit ja ehkä komipermjakit tunnettiin nimellä *пльрмь* [permit] ja komit nimellä *печера* [pečoralaiset]. Lisäksi mainitaan *заволочьская чудь* [taipaleentakaiset tšuudit]. Viimeksi mainittu heimo asui lähinnä nykyisen Arkangelin alueen (oblastin) seuduilla. Muun muassa *Sofijskaja pervaja letopis’* (MLS) mainitsee myös heimon nimeltä *мещера* [meščora]. Kyseisen kronikan mukaan tämä heimo asui muromalaisten ja mordvalaisten seassa. Nämä kaikki puhuivat kronikoiden mukaan omaa kieltään ja luettiin ”vieraskielisten” kansallisuuksien joukkoon.

Kronikoiden mukaan Venäjän valtakunnan perustajia olivat *tšuudit*, *slaavit*, *krivitšit* ja *vepsäläiset*, mikäli *ves’* todella merkitsee nykyisiä vepsäläisiä. Itse asiassa epäilen, että etelävepsäläiset saivat etnonyyminsä Valkeajärven aluetta ja sen etelänpuoleisia seutuja asuttaneilta varhaisemmilta asukkailta, joiden kielessä esiintyi esimerkiksi sana *boj* < **woja* ’oja, joki’ (vrt. Saarikivi 2004: 199–201). Suomensukuisilla heimoilla oli siis vahva edustus Venäjän valtion syntyhistoriassa. Venäläisellä kronikoitsijalla tuskin oli motiivia paisuttaa heidän merkitystään yli todellisuuden.

Mielenkiintoista on, että tšuudit mainitaan kronikoissa usein heti ensimmäisinä jopa ennen slaaveja ja krivitšejä tai viimeistään toisina. Esimerkiksi: **Euroopan väestö:** ”Jaafetin alueella asuivat venäläiset, *tšuudit* ja monet muut kansat, kuten – ” (sitten seuraa luettelo muista kansoista); **Venäjälle veroa maksaneet kansat:** ”(kansat), jotka puhuvat omaa kieltään, mutta maksavat Venäjälle veroa: *tšuudit*, merjalaiset – ”; **Varjageille veroa maksaneet kansat:** ”– – merentakaiset varjagit keräsivät veroa *tšuudeilta*, slaaveilta – ”; **Rus’ien sotajoukon koostumus:** ”Oleg (~ Helge) lähti sotaretkelle koot-

tuaan varjageista, *tšuudeista*, slaaveista, merjalaisista, vepsäläisistä ja krivitšeistä suuren sotajoukon” (PSRL 1965).

Herää myös kysymys, miksi kadonneitten suomalais-ugrialaisten heimojen assimiloituminen tapahtui melko eriaikaisesti. Vepsäläiset, mordvalaiset ja marit ovat säilyttäneet kielensä tähän päivään saakka. Kuitenkin tšuudit ilmeisesti assimiloituvat jo keskiajalla. Merjalaiset oletettavasti säilyttivät paikoitellen kielensä uuden ajan alkuun, Tkačenkon (2007: 204–205) mukaan epäsuorien todisteiden valossa paikoin jopa 1700-luvun alkuun. Kuriositeettina voi mainita lähiaikoina esitetyn Aleksej Fedorčenkon elokuvan ”Ovsjanki” [keltasirkut], suomeksi ”Hiljaiset sielut”. Elokuva kertoo Nejan kaupungista kotoisin olevasta miehestä, joka kertoo tarinaa vielä käytössä olevista merjalaisista tavoista ja suree menetettyä kieltä. Elokuva ei toki ole tieteellinen luonteeltaan, mutta kuvastaa joidenkin ihmisten suurta kiinnostusta löytää merjalaiset juurensa. Jos merjalaisten assimiloituminen olisi tapahtunut jo varhain keskiajalla, ei tällaista pyrkimystä muistella vanhoja tapoja luultavasti enää esiintyisi, vaan kaikki muistojen rippeetkin olisivat vaipuneet unholaan jo kauan sitten.

On tärkeää ymmärtää, että kronikat kertovat näillä heimoilla olleen omat kielensä, mutta ne eivät kerro, minkälaisia kieliä assimiloituneet heimot puhuivat. Nykyaikaan säilyneet kielet mordva ja mari ~ tšeremissi ovat selviä tapauksia. Sen sijaan tšuudien, merjalaisten, muromalaisten ja meščoralaisten kielet ovat täysin tuntemattomia – samoin ves'-kansan kieli, mikäli kansan jäsenet eivät olleet nykyisenkaltaisia vepsäläisiä. Mitään luotettavia kirjallisia lähteitä ei ole näillä kielillä säilynyt. Jotkin kronikoiden heimoista ovat olleet hyvin vaikeita identifioida ja paikallistaa maantieteellisesti. Itse olen esittänyt uudet tulokset etnonymyille *ямы* [jaami] ja *угра* [ugra]. Jaamit mielestäni sijoittuvat parhaiten nykyisen Kingisepin eli Jaaman alueelle ja olivat näin ollen vatjalaisia. Ugrat ovat mielestäni Kalugan ja Smolenskin alueilla virtaavan Ugra-joen seutujen balttilaista väestöä, joka tunnetaan kronikoissa myös nimellä *голядь* (< **galindi*). Max Vasmer (1932: 23) esitti jo 1930-luvulla ajatuksen, että Ugralla on Latviassa vastine nimeltä Ogre, joka on keskeinen Daugavan sivujoki.

Omassa tutkimuksessani olen keskittynyt ennen kaikkea jo kauan sitten assimiloituneitten tšuudien, merjalaisten, muromalaisten ja meščoralaisten kielelliseen taustaan. Kuten edellä on mainittu, tšuudien assimiloituminen tapahtui varmasti jo keskiajan lopulla, mutta merjaa, muromaa ja meščoraa puhuttiin useiden arvioiden mukaan paikoitellen ainakin vielä 1500-luvulla, ehkä vielä jopa 1600-luvulla (Tkačenko 2007: 307; Markov 1998: 2).

Kaoottinen tutkimushistoria

Tähänastisessa tutkimuksessa on edellä esitettyjen kadonneitten heimojen etniseksi ja kielelliseksi taustaksi esitetty valtavaa kirjoa erilaisia mahdollisuuksia. *Tšuudeiksi* on arveltu virolaisia, vatjalaisia ja vepsäläisiä tai jotain näistä erillistä itämerensuomalaista heimoa (mm. Grünthal 1997: 150–170 ja siinä mainitut lähteet). Epäilemättä jossain historian vaiheessa näin onkin ollut. Yhtä varmana pidän kuitenkin, että Novgorodin ydinalueella on asunut myös näistä erillinen uralilaista kieltä puhunut heimo, jota kutsuttiin tällä nimellä. Melko yleisesti katsotaan, että etnonymyi *tšuudi* palautuu ger-

maaniseen originaaliin, josta johtuvat nykyäänkin käytössä olevat kansallisuuksien nimet *Deutsch* 'saksalainen' ja *Dutch* 'hollantilainen', vrt. gootin *biuda* 'kansa' (vrt. ESRJ 2003 IV [1950–58]: s. v. *Чудь). Tämä taas voisi liittyä jotenkin goottien Itä-Euroopan alueelle sijoittuneeseen kansainvaellusaikaiseen valtakuntaan, jonka vaikutuspiiriin tšuuditkin saattoivat kuulua. Tšuudit tunnetaan monien kansojen muinaistarinoissa, kuten muun muassa saamelaisten legendoissa nimellä *čuhti* : *čuđ*- vihamielisenä heimon (Saarikivi 2006: 11 ja siinä mainitut lähteet), mikä synnyttää sen mielikuvan, että etnonyymiä *tšuudi* saatettiin käyttää endonyyminä.

Merjan kieltä on yritetty jo melko kauan rekonstruoida nimistön ja venäjän murre-sanaston avulla. Tunnetuimpia esityksiä on O. B. Tkačenkon (1985) kirja *Мерянский язык* 'merjan kieli'. Jo 1930-luvulta asti on väitelty, onko merja lähimpänä maria tai joltain muuta. Marilaishypoteesia ovat kannattaneet muun muassa Vasmer (1932–1936) ja Matveev (2006). Vastaan ovat olleet lähinnä suomalaiset tutkijat, kuten muun muassa Ravila (1937, 1938), Kalima (1942), Arja Ahlqvist (1997) ja tämän tutkimuksen tekijä (2012). Popov (1974: 24–25) piti ilmeisen perustellusti merjaa itsenäisenä suomalais-ugrilaisena kielenä, jota ei tule lukea itämerensuomen, marin eikä mordvankaan kanssa samaan ryhmään.

Muroman heimoa on yritetty yhdistää mordvalaisiin. Tämä johtunee siitä, että heidän materiaalisessa kulttuurissaan on samoja piirteitä kuin mordvalaiskulttuureissaakin. Toisaalta esimerkiksi Genning (1967: 52–70) on katsonut merjan, muroman ja marin muodostaneen jonkinlaisen yhteisen kokonaisuuden. Popov (1974: 23–24) taas katsoi, ettei muromalaisia tulisi yhdistää merjalaisiin, mordvalaisiin eikä marilaisiin. Vasmer (ks. Rjabinin 1997: 150, kuva 40) näyttäisi katsoen, että nimistö merjalaisalueilla oli melko samanlaista kuin muromalaisalueillakin, mikä tämän tutkimuksen tekijästäkin on lähinnä totuutta. Tällöin on huomioitava se kronikoiden mainitsema seikka, että meščoralaiset asuivat osin muromalaisten seassa. Näin ollen meščoralainen nimistö täytyy ensin voida erottaa muromalaisesta ja vasta sitten voi analysoida varsinaista muromalaista nimistöä.

Kaikkein hämärimmäksi on jäänyt *meščoralaisen* kielellinen tausta. Meščoralaiset on usein yhdistetty historiasta tunnettuihin *mišääri-tataareihin*. Rjabinin (1997: 217) ja Mongajin (1961: 71, 115–117) ovat pitäneet meščoralaisia yhtenä mordvalaisheimona. On myös esitetty, että etnonyymi *meščora* olisi johdettavissa samasta originaalista kuin unkarilaisia tarkoittava etnonyymi *magyar* (ks. Rjabinin 1997: 215 ja siinä mainitut lähteet). Alkuperäinen meščoralaisen kieli tuskin oli mordvaa, koska 1400-luvulta peräisin oleva kronikka (Sofijskaja pervaja letopis') nimenomaan sanoo, että muromalaisten ja mordvalaisten seassa asuneilla meščoralaisilla oli heidän oma kiелensä – siis muu kuin mordva. Myös nimistö tukee ajatusta omaperäisestä meščoralaisen kielestä (Rahkonen 2009).

Kaikki tämä suuri mielipiteiden sekava kirjo osoittaa, että luotettavia menetelmiä kielellistä taustaa koskevissa kysymyksissä ei ole käytetty. Arkeologit ovat yrittäneet yhdistää tunnettuja kulttuurialueita kronikoiden mainitsemiin heimoihin. Tämä ei tosin ole ollut aivan hedelmätön yritys, sillä varsinkin merjalainen kulttuuri ja nimistö korreloivat melko hyvin (esim. Leont'ev 1996; Rahkonen 2012: 26, kartta 5). Sen sijaan muromalaisten materiaalisessa kulttuurissa esiintyi joitain samoja piirteitä kuin mord-

valaisilla (ks. Rjabinin 1997: 198–205 ja siinä mainitut lähteet), mutta nimistöllä on sen sijaan läheisiä liittymäkohtia merjalaisnimistöön eikä sillä ole juuri mitään tekemistä mordvalaisen nimistön kanssa. Pitkien kurgaanien kulttuuria on yritetty liittää muun muassa tšuudeihin (ks. keskustelu aiheesta Tvauri 2007: 247–285). Nimistön näkökulmasta tarkastellen näin ei kuitenkaan tulisi tehdä, koska kyseinen kulttuuri näyttää ylittäneen kielirajat. Sen kannattajina on ollut niin tšuudeja, slaaveja kuin balttejakin.

Nimistön analysointi

Riittävän kattavaa nimistöä koskevaa analyysia ei mielestäni ole tässä laajuudessa ennen väitöstutkimustani tehty. Koska arkeologia itsenäisesti useimmissa tapauksissa voi luotettavasti kertoa vain materiaalisesta kulttuurista ja geenitutkimus geneettisestä perimästä, on keskeisin kielellistä taustaa selvittävä tieteenala juuri nimistöntutkimus. Jossain määrin voidaan käyttää hyväksi myös venäjän kielessä esiintyviä substraattisanoja. Alue, jonka nimistö pitäisi tutkia, on valtavan laaja. Sen vuoksi kannattaa rajata tutkimus vesistönimien ja siksikin, että vesistönimet säilyvät muutosten paineessa paljon paremmin kuin asutusnimet tai mikrotoponyymit (pellot, niityt, purot, lammet, pienemmät suot). Väitöskirjani *South Eastern contact area of Finnic languages in the light of onomastics* pyrkii olemaan monessa suhteessa uraa uurtava tutkimus. Toki ei voi olla huomioimatta useiden tutkijoiden jo varhemmin tehtyä työtä, mikä vain valitettavasti on jäänyt määrältään vähäiseksi.

Lähteet

- ANLQVIST = Альквист, Арья 1997: Мерянская проблема на фоне многослойности топонимии. – *Вопросы языкознания* 6/1997 s. 22–36.
- ESRJ = VASMER, МАХ 2003 [1950–58]: *Этимологический словарь русского языка 4 том*. Москва: Астрел. Аст.
- GENNING = Генинг, В. Ф. 1967: Некоторые проблемы этнической истории марийского народа (о мерянской этнической общности). – *Происхождение марийского народа* s. 52–70. Йошкар-Ола.
- GRÜNTAL, RIHO 1997: *Livvistä liiviin. Itämerensuomalaiset etnonyymit*. Castrenianumin toimitteita 51. Helsinki: Helsingin yliopisto & Suomalais-Ugrilainen Seura.
- KALIMA, JALO 1942: Karjalaiset ja merjalaiset. *Uusi Suomi* 19.07.1942. Helsinki.
- LEONT'EV, A. E. 1996: The archaeology of the Merya (The early history of North-Eastern Russia). – Gennadij Afanasëv & Falko Daim (toim.) yhteistyössä Dafydd Kiddin kanssa, *Russian monographs in migration period and medieval archaeology. Volume 4* s. 316–339. Moscow: Russian Academy of sciences, Institute of Archaeology.
- MARKOV, ALEKSEJ 1998: *Мещёра*. <http://www.hunmagyar.org/turan/mordvin/meshchera.html>.
- MATVEEV = Матвеев, А. К. 2006: *Ономатология*. Москва: Наука.
- MITROFANOV, ALEKSEJ – DOUKELSKY, VLADIMIR 2003: *An old town of the ancient Meshchera*. www.egorievsk.ru.
- MLS = *Московский летописный свод*. Москва.

- МОНГАЙТ = Монгайт, А. Л. 1961: *Рязанская земля*. Москва.
- ПОРОВ = Попов, А. И. 1974: Топонимика древних мерянских и муромских областей. – *Географическая среда и географические названия* s. 23–25. Сборник статей. Ленинград.
- PSRL = *Полное собрание русских летописей* 9–12. Москва 1965.
- РАНКОНЕН = Рахконен, П. 2012: Границы распространения меряно-муромских и древнемордовских гидронимов в верховьях Волги и бассейне Ока. – *Вопросы ономастики* 1/2012 s. 5–42.
- RAVILA, PAAVO 1937: Max Vasmer Beiträge zur historischen Völkerkunde Osteuropas III. Merja und Tschermischen. – *Finnisch-Ugrische Forschungen* 24 s. 1–76.
- RAVILA, PAAVO 1938: Merja und Tschermischen. – *Finnisch-Ugrische Forschungen* 26 s. 1–32.
- РЯБИНИН = Рябинин, Е. А. 1997: *Финно-угорские племена в составе древней Руси*. Санкт-Петербург: Издательство Санкт-Петербургского университета.
- SAARIKIVI, JANNE 2004: Über die saamischen Substratennamen des Nordrusslands und Finnlands. – *Finnisch-Ugrische Forschungen* 58 s. 162–234.
- 2006: On the Uralic substrate toponymy of Arkhangels region. Problems of research methodology and ethohistorical interpretation. – Janne Saarikivi, *Substrata Uralica* s. 1–64. Tartu: Tartu University Press.
- ТКАЧЕНКО = Ткаченко, О. Б. 1985: *Мерянский язык*. Киев: АН Украинской ССР. Наука думка.
- 2007: *Исследования по мерянскому языку*. Кострома.
- TVAURI, ANDRES 2007: Migrants or natives? The research history of long barrows in Russia and Estonia in the 5th–10th centuries. – Juhani Nuorluoto (toim.), *Topics on the ethnic, linguistic and cultural making of the Russian North* s. 247–285. Slavica Helsingensia 32. Helsinki: Department of Slavonic and Baltic Languages and Literatures at Helsinki University.
- VASMER, MAX 1932–36: *Beiträge zur historischen Völkerkunde Osteuropas* I–IV. Berlin: Verlag der Akademie der Wissenschaften.

Pauli Rahkonen: *South Eastern contact area of Finnic languages in the light of onomastics*. Jyväskylä: Bookwell Oy (omakustanne) 2013. Väitöskirjan tiivistelmä on luettavissa osoitteessa <http://urn.fi/URN:ISBN:978-952-5866-15-5>.

Kirjoittajan yhteystiedot (address):
etunimi.sukunimi@gmail.com